

INDIA COGNITA AND INCOGNITA: TRIP TO BIG AND SMALL CITIES OF UTTAR PRADESH, WEST BENGAL AND ODISHA

Yu. Fil

PhD (History)

A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine

4, Hrushevskoho Str., Kyiv, 01001, Ukraine

filyulia@gmail.com

The chronicle is dedicated to the cultural and anthropological trip taken on April 2019 by the research fellow of A. Krymskyi Institute of Oriental Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine to three Indian states – Uttar Pradesh, West Bengal and Odisha. The places of great religious and cultural significance such as Kashi Vishvanath Temple, ghats, Sarnath (Varanasi), Kali Temple on Kalighat (Kolkata), Jahannatha Temple (Puri), Sun Temple (Konark), Lingaraj Temple and Mukteshwar complex (Bhubaneswar) appeared under the sharp gaze of traveler. Author not only narrates about precious Indian heritage but also describes her own impressions and associations concerning it based on the knowledge about Indian history and art. Hence the famous sights reveal less famous information about themselves. Besides, author describes situations of communications with different people making anthropological investigation and enriching chronicle with many details from real life of local people and Indian daily routine.

Keywords: Bhubaneswar, general elections, India, Kali, Konark, Odisha, Puri, Uttar Pradesh, West Bengal

ІНДІЯ: ПОГЛЯД З ВЕЛИКИХ ТА МАЛЕНЬКИХ МІСТ УТТАР-ПРАДЕШУ, ЗАХІДНОЇ БЕНГАЛІЇ ТА ОДІШІ

Туристичний трикутник Делі – Агра – Джайпур ми цього разу зачепили лише злегка. Столицю Акбара – Агру та “рожеву” перлину раджпутів – Джайпур вирішили не відвідувати. Натомість склали менш тривіальний маршрут. Належало, крім Уттар-Прадешу, ознайомитися із Західною Бенгалією та Одішею.

Делі зустріло звичним, ледь вловимим у повітрі смогом – запахом пізнання нового і розширення горизонтів. Саме звідси розпочинається більша частина подорожей – як на північ, так і на південь. Не затримуючись у столиці, ми рушили в південно-східному напрямку, до священного міста Варанасі. Цього разу воно показало свої різні іпостасі – індуїстську, буддійську й сучасну глобалізовану.

Варанасі

Перший свій релігійний та давній лик Каші, як у давнину називалося Варанасі, відкрив своїми гатами – кам’яними сходами попід берегом священної річки Гангу. Насправді на санскриті та гінді її називають у жіночому роді – Ганга – і поклоняються, як богині. Слово “гат” походить від санскритського *ghatta*, що означає “пристань”, “набережна”, “сходи біля річки”. Гати для Індії не рідкість, втім у жодному місті на субконтиненті немає таких довгих гатів, як у Варанасі. Зараз тут 84 названих та чітко розмежованих гати, які тягнуться майже на 6 кілометрів

уздовж лівого берега річки. Перші згадки про місця для ритуальних купань у Каші збереглися в джатаках, оповідках про минулі життя Будди. Ті ж, які туристи та паломники споглядають зараз, датуються більш пізнім часом. Найстарішим зафіксованим у текстах гатом, який зберігся до наших днів, є Манікарніка-гат, збудований з каменю в 1302 році. Про інші інформація з'являється лише з XVI ст. Загалом, більшість сходів було збудовано протягом XVIII, XIX та XX століть під патронатом раджпутських раджив та маратхських пешвів.

За функціями гати строго не розрізняються – майже кожен з них використовують як з релігійною метою, так і з побутовою. Винятковими є хіба що Манікарніка та Харішчандра, призначені суто для кремаційних ритуалів. Крім сходів, у конструкції гату є платформа, яка подекуди нагадує бастион, включений у сходи на різній висоті. Вона не лише захищає від води, коли та піднімається, а і є місцем для роботи чи відпочинку. Тут перуть, рибалять, відправляють ритуали й навіть влаштовують пленери.

У верхній частині до гатів примикають численні будівлі та вузькі вулички, які поєднують місто з річкою. Колишні палаци правителів, храми, монастирі, санскритські школи, дгармашали¹ для паломників та тих, хто приїхав у Варанасі помирати, стоять уздовж берегової лінії, створюючи абсолютно унікальний архітектурний лик набережної міста. Історичні будівлі не раз змінили своїх власників, а зараз більшість із них віддані під релігійні та освітні заклади або готелі.

Багато палаців уздовж берегової лінії, які датуються переважно XVIII ст., постали завдяки маратхам. Деякі з гатів названі іменами донаторів, як-от Бадж Рао та Балладжі. Саме в цей час Варанасі розвивалося як центр шовкового виробництва та торгівлі. Вважалося неабияким привілеєм мати садибу біля річки у священному місті, тому найбагатші раджі, купці та вельможі поспішали побудувати собі тут будинок. Навіть іноземні королі, як-от непальський правитель Рана Шамшербагадур, звів собі резиденцію на Гая-гаті, а в 1843 році магараджа Раджендра Вікрам Шах, виконавши останнє бажання своєї дружини, звелів збудувати репліку храму Пашупаті в Непалі на Лаліта-гаті. Заможний і впливовий купець Балдева Прасад Бірла, донатор відомого храму Лакшмі Нараяна в Делі, володів секціями на Тулсі-гаті, де у XX столітті постали його пишні садиби та палаци.

Вишукані, виконані переважно в раджпутському стилі будівлі стоять на підвищенні так, що їхнє відображення видно в річці. Саме тому світанкове катання на човнах є однією з найзахопливіших туристичних атракцій у Варанасі. За словами німецької дослідниці південноазійського мистецтва Джулії Хегевалд [Hegewald 2005], священна річка Ганга трансформувалася в невід'ємну частину архітектурного ландшафту міста. Гати – це не лише захист від повеней та зручний доступ до річки, вони створюють відкритий публічний простір для містян, у чому ми вповні змогли переконатися ввечері, коли спала спека й життя на гатах почало жвавішати.

Дійшовши до Манікарніки, ми зрозуміли, що час заглиблюватися в місто у пошуках храму Каші Вішванатха, або, як його ще в народі називають, Золотого храму. Вішванатх – ім'я Шиви, яке означає “Володар Усесвіту”. Знайти храм було непросто, адже він розмістився в серці місцевого базару. Почувши вдесьте від поліцейських та торговців на базарі слова “gate number two”², з характерним жестом руки, мовляв, далі йдіть, ми вже було подумали, що ходимо колами, а індійці з нас знущаються, годуючи жданиками близькості воріт номер два, через які нам нарешті можна буде потрапити в храм. Проте ходіння базарним лабіринтом мінотавра все ж увінчалось успіхом – пройшовши через ті самі ворота та сувору охорону, ми опинилися всередині, прямо під час виконання вечірньої пуджі. Людей у храмі було не менше, ніж на базарі, тому в *sanctum sanctorum* нам не вдалося потрапити, лише побачити його на моніторах, розміщених у *mandani*³ храму. Десятки, якщо не сотні індусів із кошиками з кокосами, бананами та іншими піднесеннями стояли в черзі,

щоб поклонитися Володарю Всесвіту, який на вівтарі перебував як шістдесятиметровий шивалінгам на срібній платформі-йоні – символі Шиви у вигляді фалоса. Так само багато індусів було в бічних святилищах. Вірянам, що сиділи в молитовному залі, поклавши біля себе піднесення, слід було їх пильнувати від мавп, які по-всюкчас намагалися вкрасти щось їстівне, хай навіть у самого Шиви, для якого вони були призначені.

Йдучи до Кашівішванатху, очікували побачити величну індійську храмову архітектуру, натомість ззовні храм ми так і не побачили, бо святиню повністю проковтнув базар. Рясно вкриті золотою фарбою фрактали головної “башти” – *шикхари* – відкриваються оку хіба що з дахів будівель в околицях. Зате побачили поклоніння Шиві й змогли оцінити значення святині для шайвів, адже Золотий храм вважається одним із джйотір-лінгамів, місцем, де, згідно із Шива-магапураною, Володар виявився як стовп світла, якому немає кінця-краю.

Покинувши храм, ми знову попрямували до гатів. Вечоріло. А це означало, що скоро почнеться Ганга-арті – ритуал поклоніння вогнем річці Ганзі. Великі лампи вже були запалені, грала музика, збиралися люди. Арті почалося. Гарні металеві світильники у формі зміїних капюшонів у руках семи брагманів піднялися над землею й почали описувати вогняні кола, прославляючи Річку.

Буддійський спадок Варанасі відкрило наступного дня, коли ми рушили до Сарнатху, місцини в його околицях. За переказами, діставши просвітлення в Бодг-Гаї, Будда вирушив саме сюди, де натрапив на своїх давніх знайомих – п’ятьох відлюдників, з якими на початку свого духовного шляху практикував аскезу. Тоді їхні шляхи розійшлися, але тепер, коли Просвітлений прочитав свою першу проповідь про чотири благородні істини і восьмидільний шлях, який пролягає між аскетизмом та гедонізмом, вони стали його найвідданішими учнями та послідовниками. У буддійських текстах цю проповідь Шак’ямуні називають “першим поворотом колеса *дгарми*”⁴. Тоді Будду, крім відлюдників, чули два олені. Так з’явився символ буддійського вчення – *чакра* з вісьмома спицями та оленями по обидва боки. У палійському каноні це місце називають “ісіпатана” (*isipatana*) – місце, де перебував святий муж.

Імператор Ашока, прийнявши буддизм у III ст. до н. е., збудував тут монастирський комплекс та ступу, які були зруйновані мусульманськими завойовниками. Відродження комплексу почалося лише в XIX ст. завдяки Товариству Магабодгі, яке взяло на себе місію відновити буддійську *дгарму* в Індії. До відновлення паломницького центру долучилися буддійські общини всього світу, тому на території комплексу можна бачити шрі-ланкійські, бірманські, тайські, тибетські, японські храми. На жаль, старовинні будівлі не збереглися до наших днів, лише їхні археологічні залишки, тому місцина зараз має радше паломницьке та меморіальне, ніж історико-культурне значення.

Найвеличніша будівля на території комплексу – 43-метрова ступа Дгамек, побудована в VI ст. на місці зруйнованої ступи Ашоки, яка здавна була тут. Її основа залишилася з тих часів, решта ж відбудована з цегли і каменю. Подекуди на камені збереглося різьблення періоду Гуптів, коли ступа й була відбудована. Нібито саме тут Будда здійснив перший поворот колеса вчення.

Тайська сангха організувала свій комплекс трохи далі від археологічного музею. Його можна впізнати за вісімдесятиметровою статуєю Будди, якою завершується алея зі штучною водоймою з квітучими лотосами, та скульптурами, рясно вкритими такою милою тайцям позолотою.

Особливий трепет викликало дерево Бодгі. Це не просто висаджений *figus religiosa*, рід рослини, яка була пов’язана з Просвітленням принца Сідгарттхи. Це – нащадок того самого дерева Магабодгі в Бодг-Гаї, під яким просвітлів Учитель. Дочка короля Ашоки *бгікиуні*⁵ Сангамітта привезла свого часу живець цього дерева на Ланку, де, очевидно, протягом довгих століть стежили за спадковістю рослини. Уже

у ХХ ст., 12 листопада 1931 року, живець шрі-ланкійського фікуса був привезений представниками Товариства Магабодгі в Оленячий гай, де його зараз можна споглядати.

Сучасний лик Варанасі раптово відкрився дорогою до вокзалу. Великі торгово-розважальні центри, автосалони, Макдональдс та Н&М ніяк не узгоджувалися з голими *садгу* на гатах. Індія вкотре показала свою контрастність. Далі нас чекало знайомство з пунктуальністю індійської залізниці. З п'ятигодинним запізненням потяг рушив у напрямку столиці Британської Індії.

Колката

На 5-й день подорожі ми добралися до Колкати, міста грізної богині Калі. Ця богиня – особлива. За словами відомого англійського дослідника шиваїтської тантри Алексіса Сандерсона, мати Калі, або Калі-ма, – це той єдиний спосіб, у який індуїстська традиція ладнає з недоліками власної ідеально вибудованої картини світу. Адже, треба визнати, завжди є випадки, коли система, якою б стрункою вона не була, перестає працювати. Калі нагадує індуїстам про те, що деякі аспекти реальності не можуть бути приручені, очищені та передбачені. Вони завжди будуть підважувати всі кволі спроби людини до впорядкування того, що є невпорядкованим за своєю суттю, – самого життя.

Зовнішність Калі – застрашлива. Колонізаторам вона здавалася демоницею, а не богинею. Ще б пак – ошаленіле обличчя з червоними очима й ротом з неприродно висолопленим язиком, ікла, скуйовджене волосся, голе тіло чорного або синього кольору, яке покриває хіба що спідниця з людських черепів. Вона танцює шалений деструктивний танок на самому Шиві, який визнає та приймає її лють і смиренно лежить під ногами своєї дружини.

Страшний лик Калі та її нетрадиційна поведінка покликані ознайомити з тією реальністю, яка виходить за межі “нормального”, впорядкованого *дгармою*, суспільства. Медитувати на чорну богиню, присвятити себе їй означає вийти з повсякденного, впорядкованого *дгармою* світу і поринути у світ навиворіт із протилежними законами або й взагалі без них і саме завдяки цьому відкритися до нових можливостей та світоописів. Калі – це середньовічний карнавал, який описував Бахтін, але по-індійському, це – легальний вихід за межі впорядкованого церквою та державою світу. Іронічний сміх над будь-якою впорядкованістю.

Калі – це руйнівниця Еґо. Ось думаємо, що впіймали бога за бороду, пізнали закони життя, знайшли своє місце у світопорядку. Калі вже тут, щоб розпочати свою тандаву й зруйнувати цю наївну людську гординю. У своїй інакшості, дивності та перверсивності Калі та, хто здатна похитнути всі зручні та наївні висновки про світ, й саме завдяки цьому вона очищує бачення, дає змогу пізнати речі такими, які вони є. Саме тому вона така особлива. Джай, Калі-ма!

До Калігату зараз проведене метро. Колись тут був гат – священні сходи до річки Хуглі. Ріка змінила своє русло, і гату вже давно немає, та назва району досі відображає цей історичний факт. Головна дорога до храму вся в ятках з ритуальними предметами і різноманітними образами Богині. Храм не видно здалеку. Він, як і Кашівішванатх, ховається за іншими будівлями та деревами, ніби не потребує особливої репрезентації – хто ж не знає, де дім Калі?

Заходимо. Всередині – натовпи людей. Брагман із бейджиком починає нам щось розповідати про храм. Ми просимо його припинити, адже платити за його розповіді не збираємося. Він запевняє нас, що йому ми нічого платити не будемо, все – Калі. Далі пропонує без черги пройти в *гарбга-тріху*, до вітваря, де стоїть головний ідол божества – *мурті*, де перебуває сама богиня. Скільки? Всього 300 рупій. Погоджуємося. Робимо *прадакшину* разом з іншими вірянами, обходячи за годинниковою стрілкою вітвар. Деякі віряни дуже екзальтовано себе поводять. Калі у вітварі зображена геть в іншій формі, про яку розкажу за нагоди. Далі брагман веде нас в

інші святилища храму. В одному – Шива-лінгам, в іншому – Лакшмі. Священнослужитель пропонує залишити грошову пожертву богині. Ми ввічливо відмовляємося, кажемо, що вже зробили донедавна у вигляді 300 рупій, які через нього передали на потреби храму. Здається, він нас не зрозумів. А я про себе подумала: як ти, Калі, не караєш цих зажерливих брагманів, які на тобі заробляють? А тоді згадала її природу й усміхнулася.

Щоденно на спеціальній вівтарні в жертву богині приносять до сорока кіз. Раз на рік – буйвола. Для цих жертвопринесень існує два окремих вівтаріки. М'ясо жертвних тварин готують на "святій кухні". Храм кожен день надає безплатні обіди для нужденних. Коли ми побачили козу, яку вели на повідку, зрозуміли, що час рушати. Подякувавши гідю-брагману, поспішили до виходу. На пам'ять нам залишилися червона нитка, яку він пов'язав на ліву руку, та незабутній релігійнознавчий досвід.

Одіша: земля Сур'ї та Джаганнатха

Одіша, яка до 2011 року називалася Оріссою, – це штат у Центральній-Східній Індії, який має власну мову, писемність, танцювальний стиль та історію. Індійці тут користуються мовою одія, яка є офіційною мовою штату. У круглих декоративних літерах віддалено вгадується давнє письмо брагмі, від якого походить сучасне деванагарі, яким користуються численні індійські мови в різних варіаціях. Коли ми прибули до Пурі, змогли оцінити його красу на вокзальному інформаційному табло, білбордах, у газетах та магазинних вивісках. Для індійців Пурі – це не курортне містечко, а передусім паломницьке. Індуїсти з усього світу, а особливо вайшнави, стікаються сюди, щоб відвідати численні храми та фестивалі, насамперед храм синкретичного бога Джаганнатха і його фестиваль Ратх Ятру. У цей храм іноземців не пускають, до чого ми були готові з самого початку. Втім, не подивитися на нього хоча б здалеку не могли. Коли ми метушилися біля входу, намагаючись знайти хороший ракурс для фотографій, до нас підійшов чоловік, повідомивши, що на храм можна глянути з даху бібліотеки, й показав, куди йти. Пройшовши дуже вузькими сходами, ми справді опинилися в приватній бібліотеці зі старими книжковими шафами та запиленими дерев'яними столами. У прозорих скляних "вітринах" стояли покручені та вицвілі від сонця журнали, стелажі були дуже старими і подекуди деформованими, тому здавалося, що усе це просто завалиться від найменшого вітру. Втім, був якийсь особливий індійський шарм у тій бібліотеці. Ми навіть завважили одного читача, чому надзвичайно здивувалися. Належало йти вище, на дах, коли бібліотека повною мірою розкрилася у своїй індійськості. Наш провідник почав гарячково гортати велетенську книгу, схожу на комірну, і показувати суми пожертв, залишених туристами. "Бачите, навіть індійці по 400 рупій залишали". Аргумент, який мало кого залишить байдужим. Заплативши донедавна, ми рушили на дах. І ось він, славетний храм Джаганнатха, найвищий храм Одіші, відкрив перед нами свої білі верхівки.

Справді білі. На відміну від решти храмів Одіші, Джаганнатх укритий товстим шаром білої вапнякової штукатурки. Як думають деякі дослідники, щорічне фарбування храму робить його ще гарнішим перед Ратх Ятрою, головним фестивалем на честь бога. За іншою версією, штукатурка захищала елементи храму від розкрадання мусульманами, які значною мірою через свої іконоборчі переконання не просто грабували індійські храми, а й трошили декори із зображенням живих істот. Втім, мистецтвознавець Гопал Чоулі [Chauley 2001] називає більш прозаїчну причину: практика наносити білу штукатурку на стіни з'явилася в XVI столітті, щоб захистити храм від природного руйнування. Храм збудований з місцевого тесаного каменю – кхондаліту. Жоден розчин для склейки блоків не використовували. Натомість користувалися металевими кованими скобами, щоб зафіксувати кам'яні блоки на позиціях. Найбільшої шкоди конструкції завдавали саме вони, коли починали

іржавіти. Розбухання металу і його тиск на камінь спричиняли обвал цілих шматків декору. Щоб уникнути подальшого руйнування та забезпечити численних паломників, які безперервним потоком відвідували храм, було вирішено покривати зовнішні стіни товстим шаром білої штукатурки. Яким же було здивування експертів з Archeological Survey of India, коли вони в режимі тестування зняли біле покриття в декількох місцях. Під шаром вапняку ховалося прекрасне різьблення, яке було наскільки вправним, що створювало враження різьблення по дереву або слоновій кістці. Одноставним рішенням експертів покриття було визнане сумнівним превентивним заходом, тому реставрація храму зараз полягає саме у звільненні Джаганнатха від білого вбрання.

Серед “секулярних туристів” славний не так Джаганнатх, як Конарк, старовинне прибережне містечко, де перебуває унікальний храм Сур’я. Вхід у комплекс – зі сходу. За відсутності підготовки при вході можна пережити розчарування, адже видно храм фронтально й він майже повністю в риштуванні. Втім видовище, яке розгортається в міру просування вперед, воістину варте всесвітнього спадку ЮНЕСКО.

Сур’я – не вельми популярний бог в Індії. Його храмів налічується не більш як десять, три з них стали відомими на весь світ завдяки своєму архітектурному оздобленню та еротичним мотивам. Один у Модхері (штат Гуджарат), другий у Джайпурі (штат Раджастхан), третій тут, у Конарку. Храм Сонцю за своєю красою та інженерною довершеністю не поступається найвідомішим храмовим комплексам індійського Середньовіччя. Хоча структура храмів Сонця не відступає від канону, все ж вона має особливість – всі вони мають вигляд колісниць, тієї, на якій Сур’я об’їжджав небосхил. Колісниця Сонця з Конарку запряжена сімома кіньми, з яких до нашого часу збереглися лише п’ять. Тварини зображені в природній динаміці, так, ніби їм справді доводиться рухати величезну конструкцію з дванадцятьма парами коліс. Та, за іронією долі, свята святих храму, *гарбга-тріга*, не збереглася. Її могли зруйнувати як португальські колонізатори, так і землетрус. Учені не мають змоги з’ясувати достеменно, за яких обставин постраждала головна частина храму. Проте, незважаючи на руйнування та розкрадання колонізаторів, інші споруди храмів та їхні декори збереглися досить добре як для пам’ятки XIII ст. До наших днів дійшли танцювальна зала, *мандапа*, або молитовна зала, храм Сонця та його дружини Тіні, а також захисники храму з північного та південного боку – скульптури слонів та коней. Храмовий комплекс орієнтований зі сходу на захід так, що вранішнє сонце освітлює вівтар – щоранку Сур’я у прямому сенсі заходить у свою обитель. З лівого боку храму-колісниць колеса символізують день, із правого – ніч. Перше колесо храму є продуманим до хвилини сонячним годинником. Його втулка – це гномон, за тінню якого і визначають час. Вісім спиць колеса розділяють добу на тригодинні відрізки. Кожна спиця визначає годину дня. Хвилини ж зображені на ободі колеса між спицями у вигляді цятко-поділок. Наш гід, містер Чандра, вказавши на тінь від втулки і порахувавши відповідну кількість цятко, урочисто виголосив час – 9:51. Які ж ми були вражені, коли, автоматично зиркнувши в телефони, побачили там названий гідом час.

Іконографічна програма храмів комплексу така різноманітна, що годі її тут детально описати. Привертає увагу те, що, поруч із зображеннями божеств, храми рясніють побутовими та еротичними сюжетами. У камені, часто з гумором та іронією, закарбоване навіть не індійське, а універсальне повсякдення. У якій, скажіть-но, культурі не сміються з сімейних відносин. Свекруха, яка улесливо вітає невістку, що тільки-но ввійшла в сім’ю чоловіка, та ж свекруха, яка тепер сварить невістку, адже та вже давно живе в її домі й відносини змінилися; молодиця, що схопила чоловіка за довге волосся і карає його за зраду; понура дівчина та усміхнений стариган біля неї – чоловік, за якого вийшла заміж із примусу; весільна процесія – барельєфи з такими побутовими сценами розміщені на рівні погляду з усіх сторін храму.

Між ними – постійно повторювані традиційні для індійської храмової скульптури мотиви: *нагакан'ї* – напівжінки-напівзмії, або змії-колони, *мітхуни* – закохані пари, *ялі* – фігури, у яких поєднуються слон, лев та кінь.

Танцювальна зала прикрашена тематичними зображеннями музикантів і танцівників. Вхід до неї фланкують фігури, які символізують руйнівну дію багатства та влади на людину: лев топче слона, а той душить під собою людину. Перший уособлює владу, а другий – багатство.

Конаркська святиня є одним із так званих “храмів любові”, адже славна, поміж іншого, своїми еротичними зображеннями. Хоч звідусіль можна чути численні інтерпретації, часом занадто абсурдні, давні майстри не залишили відповіді на запитання, якій меті служила така скульптура. Тому і вченим доводиться лише висловлювати здогадки, відмітаючи відверто хибні припущення. Серед таких – демографічна гіпотеза, мовляв, віряни, дивлячись на зображення сексуального характеру, набували знань про цю сферу життя або ж правителі таким чином намагалися збільшити народжуваність в Індії. Сучасні вчені солідарні в думці про те, що в давніх майстрів та донаторів храмів, швидше за все, був комплекс причин. Це і бажання відобразити в камені реальне життя простих людей, які в давнину мали інші уявлення про сексуальну сферу життя, й вона не була такою інтимною, як у сучасній культурі. І демонстрація її місця в бажаній ієрархії цінностей, адже вона хоч і є важливою, але не головною. Недарма сексуальні сцени зображені в нижній частині храмів. Також любовними сценами, можливо, індійці транслювали просте повідомлення: вірянин, заходячи в храм, має залишити все мирське, і зокрема помисли про любовні втіхи. Або ж, як припускає мандрівник Сергій Мазуркевич, це спосіб шокувати вірянина, вирвати його з повсякденності, як це роблять тантричні практики. Адже, вирвана зі звичного буття, людина більш чутлива до того, з чим їй належить зіткнутися в храмі [Мазуркевич 2013].

Пурі запам'ятовується не лише своїми всесвітньо відомими пам'ятками, а й океаном. Теплий і могутній, він давав особливий досвід купання, за якого плавати було просто неможливо, лише стрибати на хвилях. Тоді ми ще не знали, що саме в ньому через десять днів зародиться тропічний циклон Фані, який спричинить руйнівний ураган, епіцентр люті якого припаде на Одішу, зокрема на Пурі. На щастя, індійська влада, маючи досвід реагування на попередні природні катастрофи, евакуювала більшість населення в зоні дії циклону, тому обійшлося без численних людських жертв.

Бгубанешвар, або Екамра-кшетра

Ранковим поїздом з Пурі за півтори години ми доїхали до столиці штату Одіша – Бгубанешвара. Ландшафти за вікном частково підготували нас до зустрічі з містом. Дорогою ми бачили не поля і пустелі, а зелені джунглі з пальмами, квітучими кущами, ставками з лотосами, а також помаранчево-теракотовий ґрунт, який разом із зеленню додавав яскравості пейзажу.

Яким же було наше здивування, коли, їдучи тук-туком до хостелу чималу відстань, ми раптом побачили досить велике місто, яке відрізнялося як від Делі, так і від Колкати. Бгубанешвар був чистим і охайним (за індійськими мірками, звісно). На великих вулицях були тротуари зі смугастими жовто-чорними бордюрами та бетонними огорожами, на кілометри розмальованими яскравими професійними мурами. Перед нами швидко промайнули сцени з індійського епосу, зображення окремих індуїстських божеств, пишні традиційні орнаменти і, що найцікавіше, теми та персонажі з європейської культури. Годі було все розгледіти на швидкості, але з довгої стіни нам висолопив язика Альберт Ейнштейн, усміхнувся в тонкі вуса Сальвадор Далі, упізналася червоною квіткою в зачісці Фріда Кало. Як виявилось пізніше, Індія – це не лише країна крикету, а й хокею. На траві. У 2018 році Бгубанешвар

приймав XIV Світовий Кубок, який, вочевидь, став стимулом перетворити місто на суцільний арт-об'єкт. Недарма воно було проголошене переможцем Smart City Challenge – всеіндійської програми з міського благоустрою. Утім, яскраві мурали – це далеко не основне, чим може похвалитися місто.

Бгубанешвар – це давня Екамра-кшетра – земля Шиви. У Браhma-пурані володар Браhma говорить про Екамру як про землю таку ж благодатну та чудову, як Варанасі. Назва Екамра, як стверджує пурана, походить від назви мангового дерева, яке стояло тут у попередню кальпу [Donaldson 2001, 13]. Екамрі-кшетрі та її храмам присвячено багато текстів, серед яких найвідомішим є Екамра пурана. Її гіперболізована мова стверджує, що кшетра має сотню тисяч храмів та десять мільйонів лінгамів. Хай там як, а храмів у Бгубанешварі справді величезна кількість. Більшість із них присвячені Шиві. Численні збережені до наших днів сакральні споруди демонструють тисячолітню, постійно підтримувану архітектурну традицію.

Спершу ми скерували нашого рикшу до храму Лінгараджу, найбільшого в Екамра-кшетрі. Елегантна та велична *шикхара* храму вивисується на 45 метрів над землею. На жаль, тільки її верхівку нам і вдалося побачити за великим муром. Неіндуїстів на територію комплексу не пускають за жодних умов. Залишається із сумом розповісти про те, чого ми не побачили, а саме вінець архітектурної еволюції в Екамрі третьої чверті XI ст.

На щастя, усі архітектурні риси, які віднайшли свою довершеність у Лінгараджі, можна побачити в низці інших храмів Бгубанешвара. Не побачили цей храм – побачимо інші. А ось культова практика тут особлива. Хоч Лінгарадж і є найвідомішим шиваїтським храмом в Одіші, поклоніння його Сваямбгу-лінгаму, або самовиявленому образу Шиви, відбувається листками вільви та туласі, рослинами, які асоціюються з Шивою і Вішну відповідно. Також у *бгога-мандапі*, або залі для піднесення, де встановлений сваямбгу, є кронштейни із зображеннями Шиви, Вішну та Лакшмі Нараяни, що свідчить про універсальне, космічне значення храму.

Походивши туди-сюди вздовж муру, за яким ховався шедевр, ми з неприхованим розчаруванням хотіли було рушити дивитися решту давніх споруд у місті, та доля вирішила запропонувати нам компенсаційний бонус. Біля храму почалася Рукуна Ратх Ятра, щорічний колісничний фестиваль, який проводиться на 8-й день місяця Чайтра індуїстського календаря і присвячений володарю Лінгараджу. Бронзові статуї трьох божеств із храму подорожують у 35-метровій дерев'яній, яскраво розмальованій колісниці до храму Матері Маусі.

Підійшовши ближче, ми змогли роздивитися колісницю. Позірно вона складалася з трьох частин – нижньої з колесами, середньої, де перебувають статуї та люди, і верхньої, яка нагадувала *шикхару* індуїстського храму. Кожна зона була рясно прикрашена гірляндами із чорнобривців, які або просто вертикально спадали донизу, або напівкруглими ламбрекенами проходили по периметру конструкції. Верхня частина була обтягнута яскравими тканинами з аплікаціями із зображеннями божеств. Її увінчував шпиль із червоним прямокутним прапорцем із зображенням сонця і місяця – символ Лінгараджу, що в деяких членів нашої групи викликало асоціації з ісламом. Середню частину колісниці рясно обліпили *брахмачаріни* – хлопчики, які перебувають на шляху учнівства. Сотні людей навколо били в гонги, трубили в мушлі та співали гімни. Оскільки часу було обмаль, ми вирішили не йти за процесією, а ознайомитися зі ще однією перлиною Бгубанешвара – храмом Муктешварі.

Невеликий храм Муктешварі⁶ середини X ст. разом із низкою інших, також невеликих за розміром храмів став органічною частиною міста, адже цей комплекс, на відміну від Лінгараджу, повністю відкритий і є частиною звичайнісінького міського парку, куди люди приходять не лише помолитися, а й посидіти на газонах і пофотографуватися. Дивовижно, як природно середньовічні пам'ятки стали частиною сучасного міста. Храм Муктешварі справедливо називають пам'яткою, у якій скульптура

та архітектура перебувають у повній гармонії. Орісські храми особливі, їх ще називають храмами Калінга за назвою династії, яка домінувала тут, поки не впала під натиском Маур'їв. Тому для них існує інша архітектурна термінологія. Зала для вірян тут називається *джагамогана*, а вівтарна частина з *шикхарою* – *деул*. Перша прикрашена високими рельєфами з традиційними архітектурними мотивами, а також ліпниною, яка імітує мініатюрні святилища. Декори *деула* у вигляді переплечених стрічок створюють враження тонкого мережива, яке огортає храм й уніфікує його оздоблення. Стеля *джагамогани* – кесонована, що є визначальною рисою архітектури Орісси. Перед храмом стоїть пишна *торана* – декоративна арка, яка робить комплекс ще гарнішим. Маленький храм Муктешварі знаменує кінець цілої архітектурної епохи, після якої сакральне зодчество почало тяжіти до монументальності. На території парку також є невеличкі святилища-шикхари, які стоять рядком перед Муктешварою, й один з найстаріших храмів Екамри – Парашумешвара, датований VII століттям.

У комплесі Муктешварі ми провели решту вечора. Коли сонце почало сідати, забираючи з собою спеку, полив вимкнули, ввімкнувши натомість ненав'язливу жовтувато-білу підсвітку. Індійці почали всідатися на траву й пити чай. Ми, наслідуючи їх, також сіли на газон, і навіть комарі не заважали споглядати цю давню красу, акцентовану електрорамами.

“Modi will fix it”

Цього разу в Індії нам пощастило бачити не тільки Боже, а й кесарева. У квітні 2019 року найбільша демократія світу розпочинала семифазові парламентські вибори. Про це постійно нагадували не лише однотипні білборди, які в найкращих традиціях індійського смаку (чи то несмаку) вигравали всіма кольорами веселки, а й гучні агітаторські машини-рупори, яким доводилося витримувати конкуренцію гучності з численними авто, рикшами і велосипедами, що майже безперервно і часто безпричинно сигналізували. З одних рупорів лунали патетичні гасла на гінді (не треба знати мову, щоб здогадатися їхнє значення), а з інших – атрактивні і навіть гіпнотичні мелодії, які вірусом засідали в голові так, що витруїти їх звідти можна було хіба що іншою агітаторською мелодією.

“За кого голосуватимете?” – “За Моді, звісно”, – так зазвичай розпочиналися розмови про політику. І в Уттар-Прадеші, і в Західній Бенгалії нам поточнювали: “Such diverse country as India needs a strong hand”⁷. Це стандартне формулювання з вуст різних індійців, яких часто об'єднувало хіба знання англійської мови, наштовхнуло нас на думку про міфотворчість, якою активно займаються індійські політики. Інтуїція не підвела. Керівна партія Бгаратія Джаната Парті (БДП), точніше, її лідер Нарендра Моді, прем'єр-міністр Індії з 2014 року, має чітке уявлення про те, яку думку про себе потрібно створити у виборців, і турботливо дає їм мову для її вираження. Медіа відіграють чимдалі важливішу роль у політиці, й Індія підхоплює цю всесвітню тенденцію.

Індійський журналіст Ручір Шарма переконаний, що жодна індійська передвиборча кампанія не була так ретельно і заздалегідь прорахована, як кампанія Моді. Він зібрав навколо себе найкращих PR-радників і максимально залучив медіа для створення власного образу й поширення своєї обіцянки “Achhe Din” (“Хороших днів попереду”). І йому це вдалося.

Ще б пак, із часу виборів 2009 року кількість власників телевізорів в Індії збільшилася з 53 до 63 %, власників смартфонів – із 3 до 70 мільйонів, кількість користувачів Інтернету – із 69 до 213 мільйонів, індійських фейсбук-профілів – з 10 до 100 мільйонів, YouTube-профілів – з 5 до 60 мільйонів. Моді утримує першість із присутності в Інтернеті, особливо в такому популярному в Індії WhatsApp. Крім того, ще за своєї першої передвиборчої кампанії він потурбувався про свою фізичну

присутність перед виборцями, провівши 1500 ралі перед 15 мільйонами виборців усією країною [Sharma 2019, 247]. Через таку активність політика почали поширюватися жарти про клони Моді та його голограми. Хоча опоненти прем'єр-міністра скептично стверджують, що “хвиля Моді” – це чистісінький теле- й інтернет-хайп, що люди не дурні й не проголосують за голограму, у 2014 році індійці проголосували за БДП. Так само байдуже було виборцю до тверджень опонентів про те, що Індія не може дозволити собі лідера-розколювача суспільства, маючи на увазі його антимусульманську риторіку. Навпаки, у Моді виборець вбачає силу, яка триматиме різноманітну Індію вкупі, – *we need a strong hand to keep the country together*⁸.

Також Моді вдалося створити образ політика, який здатний все владнати, причому еталоном такої його здатності є “гуджаратське диво”, економічне піднесення рідного штату, яке невдовзі пошириться усією Індією. Дійшло до того, що коли в домі ламається сантехніка, індійці жартують: “Modi will fix it”⁹.

Втім, народна підтримка прем'єр-міністра не абсолютна. Саме у квітні 2019 року в чотири фази проходили вибори до законодавчої ради Одіші, які були особливо помітними в маленькому Пурі. У регіоні основними партіями, що боролися за владу, були Біджу Джаната Дал та Бгаратія Джаната Парті. Про це неважко було здогадатися хоча б з політичної реклами – містечко було зелено-шафрановим. Біла мушля на зеленому тлі – емблема партії Біджу Джаната Дал – красувалася на шпальтах місцевих газет, на величезних банерах, на прапорцях попід дорогою. Шафранові кольори БДП теж захопили місто, але помітно менше. БДД – серйозний конкурент БДП в Одіші. Лідер партії, головний міністр штату та письменник Навін Патнек, вочевидь, є улюбленцем у регіоні, адже штат обирає його головою вже майже 20 років.

* * *

Індія справді змінюється. Держава налагоджує туристичну інфраструктуру, бере під свій контроль сферу обслуговування. Авторикші забор'язані встановлювати лічильники й вже не можуть спекулювати цінами, з'являються державні готелі та хостели, у яких здійснюється контроль за дотриманням європейських стандартів надання послуг. Проблем з Інтернетом немає навіть у маленьких містечках. Будівничий бум, розпочавшись ще у 90-х, зараз лише посилюється. Індія скидається на суцільне будівництво – куди не кинь поглядом, усюди бетонні каркаси, крани і дзижчання перфораторів. Чи то нам здалося, але набридливих продавців, які ладні кілометри йти за потенційним покупцем, на вулицях стало менше. Водночас посилася й шафранізація Індії. Нововідкритий Нарендрою Моді музей *чаркхи*¹⁰ в центрі Нью-Делі на Коннат Плейс був для нас черговим цьому підтвердженням. Чи пов'язане економічне зростання з утвердженням радикальної індуїстської ідеології, невідомо. Чи є загроза секулярній Індії, теж велике питання. Індія рухається своїм власним шляхом, і прогнозувати, куди він приведе, нелегко. А поки Індія залишається країною з найшвидшими у світі темпами економічного зростання.

¹ Будинки відпочинку.

² Ворота номер два.

³ Мандапа – молитовна зала індуїстського храму.

⁴ У цьому контексті йдеться про “буддійське вчення”.

⁵ Буддійська монахія.

⁶ Ім'я Шиви, яке означає “володар свободи”.

⁷ Така різноманітна країна, як Індія, потребує сильної руки.

⁸ Ми потребуємо сильної руки, щоб тримати країну вкупі.

⁹ Моді це полагодиць.

¹⁰ Ручна прядка, яка стала символом антиколоніальної боротьби в Британській Індії.

ІЛЮСТРАЦІЇ

Іл. 1. Палац Ганги на Ганга Махал гаті. Варанасі

Іл. 2. Священне дерево. Варанасі

Іл. 3. Статуя Будди. Сарнатх. Варанасі

Іл. 4. Храм Калі. Калігхат. Колката

Іл. 5. Храм Джганнатха. Пурі

Іл. 6. Скульптурний декор храму Сур'ї. Конарк

Іл. 7. Колісниця Рукуни Ратх Ятри. Бгубанешвар

Іл. 8. Храм Муктешварі. Бгубанешвар

ЛІТЕРАТУРА

Мазуркевич С. Храмы любви в Индии // **Сайт Востоколюба**. 2013. URL: <http://www.vostokolyub.info/lyubimiyie-mesta/indiya/hramyi-lyubvi-v-drevney-indii.htm> (дата звернення: 25.07.2019).

Мазуркевич С. Древнеиндийская скульптура: чувственность, фривольность, секс // **Сайт Востоколюба**. 2019. URL: <http://www.vostokolyub.info/lyubimiyie-mesta/indiya/drevneindijskaya-skulptura-chuvstvennost-frivolnost-seks.htm> (дата звернення: 25.07.2019).

Chauley C. G. Conserving the Temple of Lord Jagannath // **Marq**. Vol. 52, No. 3. 2001 (March).

Donaldson T. E. Bhubaneswar (Ekamra-kshetra: Temple Town and Cultural Center) // **Marq**. Vol. 52, No. 3. 2001 (March).

Hegewald J. B. Ghats and Riverside palaces // **Marq**. Vol. 57, No. 2. 2005.

Sharma R. **Democracy on the road. A 25-Year journey through India**. Gurgaon, 2019.

REFERENCES

Mazurkevich S. (2013), "Drevneindijskaya skul'ptura: chuvstvennost', frivol'nost', seks", in *Sayt Vostokolyuba*, available at: www.vostokolyub.info/lyubimiyie-mesta/indiya/drevneindijskaya-skulptura-chuvstvennost-frivolnost-seks.htm (accessed July 25, 2019). (In Russian).

Mazurkevich S. (2019), "Khramy lyubvi v Indii", in *Sayt Vostokolyuba*, March 26, available at: www.vostokolyub.info/lyubimiyie-mesta/indiya/hramyi-lyubvi-v-drevney-indii.htm (accessed July 25, 2019). (In Russian).

Chauley C. G. (2001), "Conserving the Temple of Lord Jagannath", in *Marq*, Vol. 52, No. 3, pp. 42–57.

Donaldson T. E. (2001), "Bhubaneswar (Ekamra-kshetra: Temple Town and Cultural Center)", in *Marq*, Vol. 52, No. 3, pp. 12–28.

Hegewald J. B. (2005), "Ghats and Riverside palaces", in *Marq*, Vol. 57, No. 2, pp. 27–37.

Sharma R. (2019), *Democracy on the road. A 25-Year journey through India*, Allen Lane, Gurgaon.

Ю. С. Філь